

FORBÁT ALFRÉD VISSZAEMLEKEZÉSEIRŐL

Mendöl Zsuzsa, a pécsi születésű nemzetközi híru építész és grafikus, Forbát Alfréd (1897–1972) életútjának és életművének legjelesebb hazai kutatója a *Jelenkorban* megjelent egyik tanulmányában mutatott rá arra, hogy a Forbát-hagyatékban fellelhető dokumentumok – így a visszaemlékezések: *Erinnerungen eines Architekten aus vier Ländern* (Egy építész visszaemlékezései négy országból) – közzététele nemcsak a magyar vonatkozású művek számát gyarapíthatja, hanem jelentős forrásként gazdagítja a 20. századi európai szellemtörténeti és kapcsolati hálók kutatását is.¹

Az előbbi szövegközlés a *Kindheit und Jugend in Ungarn* (Gyerek- és ifjúkor Magyarországon) című első fejezetre szorítkozik.² Arra a fejezetre, amely az életút első két évtizedére tekint vissza: Pécsre, a szülővárosra, a Forbát/Füchsl³ és Wertheimer családra, az iskolai és a még idehaza megkezdett egyetemi tanulmányokra, a pályatársakra és barátokra, az első szellemi, művészeti és technikai kihívásokra, a Nagy Világháború időszakára, a politikai és világnézeti hatásokra, a Galilei Körre és a polgári radikálisok törekvéseire. A négy országra kiterjedő pályafutás állomásaira összpontosító visszaemlékezés első fejezetében Forbát Alfréd annak a szűkebb és tágabb társadalmi, kulturális és szociális környezetnek a megörökítésére törekedett, amely az életút további alakulására is nyilvánvaló hatást gyakorolt. Ennél a fejezetnél válik érzékelhetővé az életrajzi tér, és bontakozik ki az életrajzi kontextus. Forbát a jó írás- és stílusérzékkel rendelkező, lendületesen fogalmazó szerzők közé tartozott, aki a belső arányokra is gondosan ügyelve mellőzte a terjengős leírásokat és a felesleges gondolatfutamokat. Ha arra keressünk választ, hogy az életút első szakaszában hol érték meghatározó jelentőségű impulzusok a visszaemlékezések szerzőjét, akkor a családi háttér és a korabeli pécsi polgári milió mellett a progresszív társadalmi törekvéseket szorgalmazó Galilei Kört, valamint a Polgári Radikális Pártot emelhetnénk ki. A visszaemlékezésekhez fűzött kommentárban az életút eddig is ismert állomásai mellett ezekre a lehetséges összefüggésekre kívánunk rámutatni.⁴

¹ Mendöl Zsuzsa: Forbát Alfréd munkásságáról. *Jelenkor*, 1997. szeptember, 874. A Forbát-monográfia szerzőjeként utóbb Mendöl Zsuzsa is használta a visszaemlékezéseket. *Forbát Alfréd (1897–1972)*. Pécs, Pannónia Könyvek, 2008. A memoárokat természetesen a hazai és nemzetközi építészettörténeti szakirodalom is idézi.

² Köszönettel tartozunk a Forbát Alfréd/Fred Forbat hagyatékát őrző stockholmi Arkitekturmuseetnek, hogy lehetőséget biztosított a visszaemlékezés részletének megjelentetésére. Köszönet illeti továbbá Dr. Herzfeld Istvánt (Pécs–Stockholm), aki a kézirat megszerzésében volt segítségünkre.

³ Füchsl Alfréd 1915-ben változtatta meg a családnevét Forbátra (*Budapesti Közlöny*, 1915. augusztus 17., 6.). A névváltoztatási kérelem szövegét lásd: *Források Pécs polgárosodásáról (1867–1921)*. Szerk.: Nagy Imre Gábor. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 2010, 316–317. A szövegben az egyértelműség kedvéért Forbát Alfréd néven említjük. Füchsl Arnold és gyermekei – Emília (1893–1944), Elemér (1904–?) és Irma (1906–1944) – ugyanakkor három évvel később, 1918-ban vették fel a Forbát nevet (*Budapesti Közlöny*, 1918. május 28.). Forbát Alfréd szülei és leánytestvérei a holokausztdozatai lettek, Elemér fivére Nagy-Britanniába vándorolt ki, ahol a II. világháborút követően a Ford vezetéknévet vette fel.

⁴ A lentebb írtakhoz átfogó jelleggel lásd még Mendöl Zsuzsa: *Forbát Alfréd (1897–1972)*, 13–29.

Családi háttér

Füchsl Arnold (1867–1944), a Heves megyei rákháti születésű, de Pécsre már Nagyváradról érkező apa, valamint Wertheimer Jakab (1832–1915), a siklósi háttérű anyai nagyapa évtizedeken keresztül kiegyensúlyozott gazdasági és társadalmi háttérrel biztosítottak a polgári középosztályi életmódra berendezkedő Füchsl család számára, amelyet utóbb a zsidótörvények kora zúzott szét.

A 19. század végén mind az apa, mind a nagyapa a Pécssett akkoriban még jelentős szerepet betöltő borkereskedelem területén működött.⁵ A Rákóczi út és a Felsőmalom utca kereszteződésénél a mai napig álló, mindkét utcára néző földszintes nagyszülői, illetve szülői ház – a fontos kereskedelmi útvonalak találkozási pontja miatt – egyaránt szolgált családi otthonként és az üzleti tevékenység központjaként. Miközben a gazdasági életben az apát és a nagyapát megfontoltság és tiszteletre törekvés jellemezte, az apától már a vállalkozó polgárságot jellemző újtörvénység sem állt távol.⁶

Wertheimer Jakab hosszú időn keresztül a bor-nagykereskedelem egyik meghatározó személyisége volt, aki a pécsi bor iránt a filoxéravész és a borhamisítási ügyek miatt megcsappant kereslet dacára a legtovább tudta fenntartani vállalkozását, mert kizárólag „kifogástalan minőségű borokat vásárolt és adott el”.⁷ A négy évtizedes múltra visszatekintő – svájci, franciaországi és olaszországi kapcsolatokkal is rendelkező – Wertheimer-éget végül 1909-ben az üzlettársként, illetve tulajdonosként már korábban bevont Füchsl Arnold számolta fel, aki viszont hamarosan az addig magánkézben lévő Hirschfeld-féle sörgyár megvásárlásával és részvénytársasággá történő átalakításával meghatározó szerepet töltött be a pécsi söripar fellendítésében. A beruházásokat hitelező Hazai Bank közreműködésével tovább bővült a gyártelep, korszerűsítették a gépipari berendezéseket, illetve fejlesztették a sörgyártás technológiáját. A sör iránti kereslet bővüléséhez a már korábban bevált reklámpolitika is hozzájárult.⁸ A Hirschfeld-féle sörgyár korszerűsítése terén elért első eredményekről a *Pécsi Napló* lelkes hangvételű cikkben számolt be, amelyet valószínűleg maga a főszerkesztő, Lenkei Lajos állított össze. A cikk a beruházások és fejlesztések minden lényeges területre kiterjedő bemutatását a már elkészült, illetve tervezett munkásjelölti intézmények felsorolásával zárta. A szerző szerint az átalakításoknak köszönhetően Pécs városában működik immáron a vidék legtekélyesebben berendezett és legnagyobb termelésre képes sörgyára.⁹ (A *Pécsi Napló* főszerkesztője utóbb a Hirschfeld S. Sörgyár Rt. [későbbi nevén Pannónia Sörfőző Rt.] felügyelő bizottsági tagjaként közelebről is ráláthatott a sörgyár működésére.) A gazdasági élet mellett Lenkei Lajos és Füchsl Arnold együttműködése a hitéletre is kiterjedt, hiszen vallási közösségükhöz is ragaszkodó polgárként egy időben voltak a Pécsi Izraelita Hitközség vezetőségének, illetve elöljáróságának tagjai.¹⁰ A kettejük közötti kapcsolatok abban is szerepet játszhattak, hogy amikor az észak-amerikai útvjáról hazatérő Lenkei Lajos 1912-ben *Északamerikai megfigyelések* címen kiadta útiélményeit, a címlapra az akkor mindössze 15 éves

⁵ A 19–20. század fordulójának pécsi társadalom- és gazdaságtörténetéhez lásd T. Mérey Klára: Pécs a századfordulón. *Tér és Társadalom*, 1987/2. szám, 81–93, továbbá Vonyó József: Pécs a századfordulón, *Sétatér*, 1997/3-4. szám, 3–15., valamint Kaposi Zoltán: *Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000*. Pécs, Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara, 2006.

⁶ A vállalkozó polgárhoz lásd Karády Viktor: A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In: *A zsidókérdésről*. Szerk.: Fűzfai Gábor – Szabó Balázs. Szombathely, Németh László Szakkollégium, 1989, 95–135.

⁷ Lenkei Lajos: *Negyven év Pécs életéből. Egy pécsi újságíró visszaemlékezései*. Pécs, Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Rt., 1922, 234.

⁸ Harnos Ottó: *A Pécsi Pannónia Sörgyár története*. Pécs, 1973, 86., valamint Kaposi Zoltán: i. m., 82.

⁹ -i: Látogatás a vidék legszebb és legnagyobb sörgyarában. *Pécsi Napló*, 1913. június 29., 1–3.

¹⁰ Weisz Gábor: *A Pécsi Izr. Hitközség monográfiája*. Pécs, Pécsi Izraelita Hitközség, 1929, 50–52.

Forbát Alfréd által rajzolt színes New York-i városrészlet – a középpontban egy felhőkarcolóval – került. Miként a kötetet beharangozó újsághír kiemelte, városszerte általános feltűnést keltett a könyv tetszetős címlapja. A címlapot készítő – s a nagyközönség előtt nagy valószínűséggel ekkor bemutatkozó – fiatalemberről az is kiderült, hogy tanulmányai mellett szenvedélyesen foglalkozik a „grafikai művészettel”.¹¹

Az „első generációs” pécsi lakosnak tekinthető Füchsl Arnold elismertségét azok a reprezentatív városi, szakmai-közéleti és hitközségi tisztségek is mutatják, amelyekre a visszaemlékezések is utalnak. Az apa a városi törvényhatósági bizottság tagjaként, a kereskedelmi- és iparkamara alelnökeként, majd elnökeként, valamint a Pécsi Izraelita Hitközség elöljárósági tagjaként, illetve alelnökeként is tevékenykedett. A közéleti megbecsültség csúcspontját 1927-ben a felsőházi póttaggá történő megválasztása jelentette. Ugyanabban az évben a kormánypártnak – az Egységes Pártnak – is tagja lett. Ezek a pozíciók egy időben a város határain túlmutató státuszt és presztízst is biztosítottak a számára. A Mecsekoldalban szülővel rendelkező – tehát már „tükének” számító – nagyapa gazdasági súlyát és társadalmi tekintélyét az jelzi, hogy a 19–20. század fordulóján a legtöbb adót fizetők között került be a városi törvényhatósági bizottságba,¹² valamint az 1893 és 1896 közötti években a Pécsi Izraelita Hitközség elnöki tisztét is betöltötte.¹³ A Wertheimer Jakab személye iránti tiszteletet mutatja, hogy temetésén Visy László főispán és Nendtvich Andor polgármester is megjelentek.

Polgári mentalitás – békében és háborúban

A zsidó gyökereikhez ragaszkodó Wertheimer és a Füchsl család tagjai tekintélyes városi polgárként pontosan tudták, hogy a szűkebb és tágabb közösség iránt kötelezettségekkel is tartoznak. A közéleti és hitéleti szerepvállalásokat egyebek mellett ez a szempont is motiválhatta. A polgári erények között kiemelt helyet betöltő – gyakorta a nyilvánosság figyelmétől kísért – jótékonykodás a két család esetében nemcsak abban nyilvánult meg, hogy a rendszeres adományozók közé tartoztak, hanem ők maguk is tettek filantróp célokat szolgáló alapítványokat.¹⁴ A nagyapa rövid hitközségi elnöki időszakában létesítették a tápin-tézetet is, amiről elismerő szavakkal emlékeznek meg a hitközségtörténeti krónikák.¹⁵ Az adományozás ökümenikus jellegét mutatja, hogy Wertheimer Jakab a pécsi református templom építését is támogatta.¹⁶ A jótékonykodás sem kötődött szükségszerűen felekezeti keretekhez, hiszen éppen a nagyapa halála alkalmából adományozott a család 200 koronát a város szegényeinek, valamint további 100 koronát ajánlottak fel a városi népkonyha javára is.¹⁷ A szociális gondoskodás iránti elkötelezettség a család nőtagjait is áthatotta. Az

¹¹ Kapós könyv a pécsi könyvpiacra. *Pécsi Napló*, 1912. október 6., 11.

¹² Lásd Bérdi György: Pécs legnagyobb adófizetői 1887–1901. In: *A Janus Pannónius Múzeum Évkönyve 20–21 (1975–1976)*. Pécs, Baranya megyei Múzeumok Igazgatósága, 1977, 113–125., továbbá Nagy Imre Gábor: Pécs városi törvényhatósági bizottságának működése (1872–1919). In: *Tanulmányok Pécs történetéből 19*. Szerk.: Kaposi Zoltán – Pilkhoffer Mónika. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2007, 188.

¹³ „... házám imádság házána hivatik minden népek számára!” *A Pécsi Izraelita Hitközség dokumentumok tükrében*. Vál., szerk. és a bevezető tanulmányt írta: Vörös István Károly. Pécs, Kronosz Kiadó–Pécsi Zsidó Hitközség–Pécs Története Alapítvány, 2016., 436.

¹⁴ A szülők által tett alapítványokhoz lásd Radnóti Ilona: „A jótékonykodás megment a haláltól”. Adományok és alapítványok a pécsi izraelita hitközségben a dualizmus korában. *Pécsi Szemle*, 2006/2. szám, 49.

¹⁵ Weisz Gábor: i. m., 29–30.

¹⁶ Gyűjtés a pécsi ev. ref. templom építésre. *Pécsi Napló*, 1906. szeptember 19., 3.

¹⁷ *Pécsi Napló*, 1915. február 18., 3.

anyai nagymama, Schwartz Sarolta temetési beszédét tartó Perls Ármin főrabbi kiemelte, hogy az idegen gyermekeket is magához ölelte, az árvát, elhagyatottat gondjába fogadta és anyát adott számukra. „Táplálta az éhezőt, gyógyította a beteget.”¹⁸

A Füchsl család tagjai a helyi közösségi értékek gyarapításában is közreműködtek. Amint erre Ujváry Jenő a Pécsi Városi Múzeum múlt század eleji alapítása kapcsán rámutatott, a múzeum létrejöttében jelentős szerepet játszott „a polgárosodó közösség öntudatosodása”, patriotizmusa és szülőföld iránti szeretete, amely a városi lakosságot összefogta, „hogy kedves lakóhelyük emlékeit, szépségeit, életének lüktetését saját és utódaik gyönyörűségére és okulására összegyűjtsék.”¹⁹ A megalakulást követően a pécsi polgárok adományokkal járultak hozzá a múzeum állományának bővüléséhez. A gyarapítók közé tartoztak a Füchsl család tagjai is. Az utazásai során egzotikus helyeken is megforduló Wertheimer Jakab hagyatékának egy részét az örökösök 1915-ben a városi múzeum javára ajánlották fel. Füchsl Arnold 30 „igen becses tárgyat” ajándékozott a múzeumnak, közöttük egy régi egyiptomi vörös mázas agyagedényt, benne több ezer éves búzaszemekkel. A további adományok egyike egy 1687-es amszterdami kiadású könyv volt, amely a németalföldi jogtudós, Hugo Grotius leveleit tartalmazta. Alfréd további 18 különféle tárgyat, közöttük egyiptomi sírkamra faláról származó freskótöredéket, római kori bronzszobrokat, valamint egyiptomi terrakottákat adományozott a múzeum számára.²⁰ Archeológiai és antik művészetek iránti érdeklődését egyértelműen a gyűjtőszennvedélyű nagyapának tulajdonította, akinek kollekcijából néhány darabot későbbi vándorútjai során is megtartott. A társzművészetek iránti fogékonyságot ugyanakkor a klasszikus zene iránti rajongás is jelzi. A zeneszeretet a név nélkül említett legfiatalabb apai nagynéni – Füchsl Jenny – a szülői ház levegőjét betöltő zongorajátékáig vezethető vissza: Bach, Scarlatti, Beethoven és Mozart ekkor váltak a visszaemlékezések szerzőjének útítársaivá.

A Füchsl család a polgári családokhoz hasonlóan a gyermekek iskoláztatása során a nyelvtanulásra is gondot fordított. Noha a visszaemlékezések szerzője a Pécsi Állami Főreáliskola tanrendje szerint német- és franciaórákon is részt vett, a család számára hasznos befektetésnek tűnhetett, hogy a Török Birodalom területéről Pécsre vetődő itáliai származású Laura Barborini privát francia nyelvleckéket adjon a számára. A nyelvórák tartása mellett elismert énektanárként is működő Barborini kisasszony a francia irodalom és történelem iránt is felkeltette ifjú tanítványa érdeklődését. Bár erről külön nem esik szó, a visszaemlékezések szerzője – még eredeti családnevén – itáliai motívumokat felidéző ex librist készített Laura Barboroni számára.

Forbát Alfréd az utolsó békeévben fejezte be középiskolai tanulmányait a Pécsi Állami Főreáliskolában. A felső évfolyamokhoz kötődő önképzőkori időszakra még sok évtized távlatából is szívesen gondolt vissza, hiszen az elmúlt századelő progresszív kulturális és társadalmi törekvéseinek, mindenekelőtt a *Nyugat*nak és a Társadalomtudományi Társaság folyóiratának, a *Huszadik Száznak* a hatása alatt az addigi hagyományok megújítására törekvő lelkes fiatalok számára az önképzőkör biztosította az első önálló szárnypróbálgatások színterét. A progresszív gondolatok vidéki középiskolák diákságára gyakorolt hatását mutatják a Forbát korosztályához tartozó szombathelyi Hoffmann János visszaemlékezései is, aki a premontrei gimnázium diákjaként osztálytársaival együtt szorgalmasan lapozta ugyan a *Huszadik Száza*dot, de a szabadgondolkodók Galilei Körétől már távol tartotta magát. „Nem voltunk forradalmárok semmilyen vonatkozásban.” Miként

¹⁸ Az Istenfélő asszony. Gyászbeszéd Wertheimer Jakabné sz. Schwartz Sarolta felett. In: Perls Ármin: *Szónoklatok IV.* Pécs, Pécsi Irodalmi és Nyomdai Rt., é. n., 167–170. Wertheimer Jakabné haláláról a *Pécsi Napló* 1907. szeptember 24-i száma emlékezett meg.

¹⁹ Ujváry Jenő: A „hely szelleme” mint múzeumalapító tényező. In: *Tanulmányok Pécs történetéből* 2–3. Szerk.: Vonyó József. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 1996, 131–138.

²⁰ A városi múzeum gyarapítása. *Pécsi Napló*, 1915. április 11., 5.

Hoffmann János fogalmazott, a polgári jólét keretei között nevelték őket, s ehhez az értékrendhez tartották is magukat.²¹

A pécsi főreáliskolai és önképzőkori társak között ugyanakkor nemcsak a későbbi építész- és művészársakat találhatjuk meg, hanem a hírlap- és szépirodalom, továbbá az orvostudomány leendő képviselőit is – Raab Andor és Bodó Pál író, újságírókat, valamint Paunz János gyermekorvos, egyetemi tanársegédet –, jelezvén a főreáliskola és különösen az önképzőkör intellektuálisan nyitott légkörét. A visszaemlékezésekben Pali néven szereplő gyermekkori jóbaráttal, Bodó Pállal, valamint Raab Andorral a középiskolás évek után is kapcsolatban maradhettek, legalábbis erre utal, hogy amikor a Szent György Czéh 1916-ban száz számozott példányban megjelentette Forbát Alfréd tíz ex librisét, a könyvjegyek megnevezettjei között mindketten szerepeltek.

Az első világháború éveit a hátszági polgári lakosság számára az egyik legfontosabb erőnyelnek, egyben természetesen kötelezettségnek a hadban álló ország támogatása számított. A hadbavonultak, illetve a hátramaradottak megsegítésére irányuló – a polgárok széles körét cselekvésre buzdító – ruha-, alapanyag- és pénzgyűjtő akciókban a Füchsl család tagjai oly módon vettek részt, hogy a szülők mellett már a fiú- és leánygyermek is közreműködtek.²² A legidősebb testvér, Emmi a Pécsi Hadsegélyező Bizottság önkéntes tisztviselőjeként is tevékenykedett. Munkája elismeréseként a Vöröskereszt II. osztályú díszjelvényét kapta a hadiképtéménnyel.²³ Visy László főispán is feljegyezte naplójába a segélyakciókban aktívan ténykedők között a jeles rajzolóként aposztrofált – mellesleg hadba vonulás előtt álló – Alfréd nevét.²⁴

A Pécsi Nemzeti Kaszinó termeiben 1914 őszén megnyílt kiállításon ugyanakkor a közönség Forbát Alfréd 52 eredeti rajzát vásárolhatta meg, amelyeket a sajtó jóslata szerint is nagy művészi jövő előtt álló budapesti műgyetemi hallgató abból a célból ajánlott fel a kiállítást rendező segélybizottság számára, hogy az eladásból befolyt összegből pamutfonalat vásároljanak.²⁵ Szőnyi Ottó, a Pécsi Városi Múzeum igazgatója a *Dunántúl* című napilap hasábjain méltatta Forbát Alfréd grafikáit és litográfiáit. Elismeréssel írt a lokálpatriotizmusról tanúskodó motívumokról – a székesegyház és a Tettye környékét megőrkítő alkotásokról –, a bájos színekről és a hajszálfinom vonalokról, valamint a „gondolati elmélyedést” tükröző művekről: „a halál meghátrál a kerttel övezett házikó előtt”.²⁶ A visszaemlékezések szerzője – kibontakozó művészettörténeti érdeklődése folytán – ekkoriban került szorosabb szakmai kapcsolatba Szőnyi Ottóval. S ha már a Tettyéről is szó esett: a *Dunántúl* 1917. augusztusi lapszámaiban éppen Szőnyi Ottó cikke nyomán érdekes vita bontakozott ki a Tettye szó eredetével, helyes kiejtésével és írásmódjával – Tettye vagy Tetye – kapcsolatban. A vitában a családnevét addigra már megváltoztató Forbát Alfréd egyrészt a kifejezés török eredete mellett érvelt, másrészt pedig amellet foglalt állást, hogy miközben egyaránt helyesnek tartható a korábban elfogadott rövid – Tetye – és az újabban általánosan követett hosszú – Tettye – kiejtés, a „mai nemzedék fülét inkább a tetye sérti”.²⁷

Noha nincs különösebb nyoma annak, hogy Forbát Alfréd a szorosabb értelemben vett

²¹ Hoffmann János: *Ködkárpit. Egy zsidó polgár feljegyzései 1940–1944*. Szombathely, 2001, 45.

²² A pécsi segélyakció keretében például Füchsl Arnold és neje, Wertheimer Gizella 250, a gyermekek közül Emmi 20, Alfréd 20, Elemér 5, Irma 5 koronát ajánlottak fel. *Pécsi Napló*, 1914. augusztus 7., 4.

²³ *Pécsi Napló*, 1915. december 24., 2–3.

²⁴ Radó Bálint: „Ajtóm mindenki előtt nyitva áll.” Nagyatádi dr. Visy László, Pécs szabad királyi város főispánja és a hátszág. In: *A Nagy Háború emlékezete. A Dél-Dunántúl és az első világháború*. Szerk.: Bősze Attila. Pécs, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2017, 169.

²⁵ Kőrseta a pécsi harctéri kiállításon. *Pécsi Napló*, 1914. október 25., 4.

²⁶ Szőnyi Ottó: A grafika a háborús jótékonyág szolgálatában. *Dunántúl*, 1914. október 18., 3. Ez a motívum köszönt vissza a Hajdu Imre számára készített ex librisen.

²⁷ Irodalmi vita a Tettye körül. *Dunántúl*, 1917. augusztus 17., 3–4.

hitélet iránt különösebb affinitást mutatott volna, a családi örökség részét jelentő zsidó közösségi érzés erősen élhetett benne. Erre utalhat, hogy a pécsi izraelita hitközség Biblia-Társasága által a Kiss József költő hetvenedik születésnapja alkalmából rendezett ünnepélyen a sajtó által sikeresnek tartott felolvasásban tekintette át az ünnepelt költő mozgalmas életét.²⁸ A közösségi kötődés további megnyilvánulását jelenthette, hogy az *Egyenlőség* című zsidó felekezeti hetilap 1916. évi chanukka – a fény ünnepe – alkalmából megjelent mellékletének címlapját is Forbát Alfréd tervezte. Ezek az emocionális kötelékek az életút későbbi szakaszában is magukkal kísérték.²⁹

Forbát Alfréd és a magyar századforduló

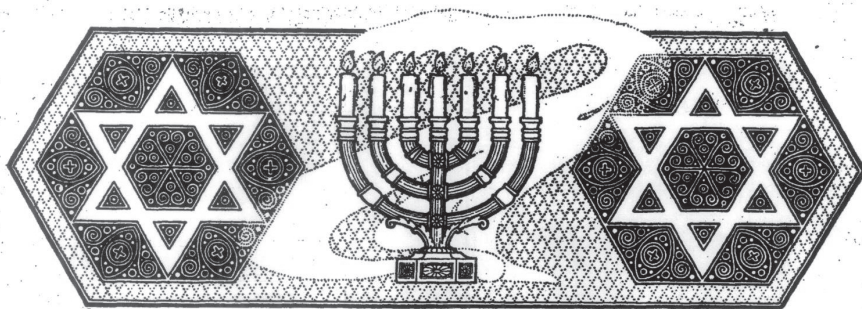
„Szeptemberben elhatároztam, amit már jó ideje fontolgattam, hogy otthagynom a budapesti műszaki egyetemet, amelynek nem volt városépítézet-tanára, és tanulmányaimat Münchenben, a széles körben ismert Theodor Fischernél folytatom. Ez a politikai tevékenységem végét is jelentette, amely majdnem eltérített a szakmámtól. 1918. október 2-án hagytam el Magyarországot, három héttel a forradalom kitörése előtt. Ugyanezen a napon temették el Szabó Ervint...” – írja Forbát Alfréd a visszaemlékezésekben magyarországi távozásáról. Fizikailag ugyan elhagyta az országot, de a fiatal diák élményei és találkozásai a századforduló magyar szellemi életének progresszív köreiből forogva élete végéig elkísérték. Emlékiratának első fejezetében – miként arra a fentiekben is utaltunk – részletesen ismerteti a pécsi miliót, ahonnan a budapesti Galilei Körbe és a Magyar Radikális Pártba érkezett. Ezzel egy körülbelül 3000 fős³⁰ hálózat tagjává vált, amely 1900 és 1918 között a magyarországi progressziót alkotta és formálta a kultúra minden területén: a képzőművészetektől a zenén át a politikáig.³¹

²⁸ Kiss József ünnepély. *Pécsi Napló*, 1914. február 24., 6.

²⁹ Közismert, hogy Forbát Alfréd tervei nyomán készült el 1926-ban az első világháború pécsi zsidó hősei előtt tisztelgő, a zsinagóga északi falán elhelyezett emléktábla, továbbá a pécsi zsidó temetőben a holokauszt áldozatainak emléket állító – a jeruzsálemi siratófalat idéző – Mártíremlékmű is. Az akkor már Svédországban élő Forbát Alfréd nemcsak az építészeti terveket készítette el, hanem az emlékműre felvésett héber szöveg kiválasztásában is közreműködött. Lásd Forbát Alfréd levele Róth Sándor hitközségi elnöknek a pécsi izraelita temetőben lévő Mártíremlékművel kapcsolatban. Åkelund, 1948. április 14. In: „... házam imádság házának hivatik minden népek számára!” *A Pécsi Izraelita Hitközség dokumentumok tükrében*, i. m., 424–425.

³⁰ Fenyő D. Mario: *A Nyugat hőskora és háttere*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 2001, 132.

³¹ Fenyő D. Mario a következő csoportokat sorolta a progresszióhoz: a *Huszadik Század* című szemle és a Társadalomtudományi Társaság; a szemlét 1900-ban alapították a Társaság csak két évvel később szerveződött hivatalosan; a Társaság szabadegyeteme a Társadalomtudományok Szabad Iskolája, mely részben a munkásoktatást is szolgálta, 1906-ban indult; a Thália Társaság, amely 1904-től 1909-ig működött (Lukács György, Bánóczy László, Benedek Marcell és Hevesi Sándor fémjelezték ezt a vállalkozást); a MIÉNK – Magyar Impresszionisták és Naturalisták köre, melyet 1907-ben szerveztek. Első kiállításuk 1908 januárjában nyílt meg; Martinovics Szabadkőműves Páholy: 1908. május 27-én alapították; a Galilei Kör: 1908-ban hozták létre elsősorban jog- és orvostanhallgatók. A Galilei Kör a Szocialista Diákok szervezetéből nőtt ki, amely Szabó Ervin köré tömörült, és szoros kapcsolatokat ápol a Szociáldemokrata Párttal. A feminista szervezetek, amelyeknek szervezői közül Bedy-Schwimmer Róza és Glücklich Vilma például állandó előadói voltak a Társadalomtudományi Társaság által szervezett szabadegyetemnek. A Nyolcak, amely első kiállítását 1909 decemberében rendezte, de hivatalosan 1911. április 13-án alakult meg. Azok a csoportok, amelyek az általános választójogért küzdöttek. Ezek között az első az Általános és Titkos Választójogi Liga volt, mely 1905-ben alakult. A Nemzeti Választójogi egyesületet 1910-ben alapították. Az UMZE (Új magyar zenei egyesület) 1911-ben jött létre. A Polgári Radikális Párt, amely 1914-ben alakult. A Lukács György és Balázs Béla köré szerveződött Vasárnapi Kör

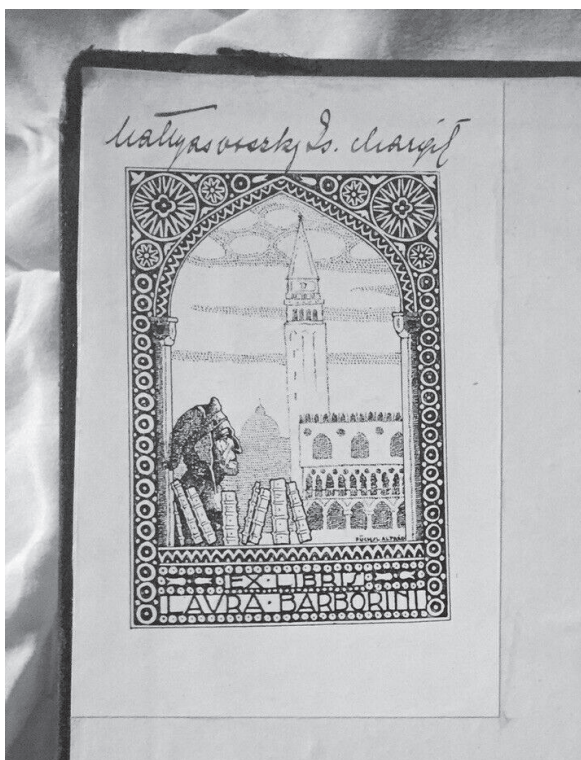

5677.

CHANUKA

1916.

Az Egyenlőség című zsidó folyóirat 1916. évi egyik ünnepi – chanukkai – mellékletének címlapja; Forbát Alfréd rajza

Ex Libris Laura Barborini; Forbát Alfréd munkája

A hálózat tagjai azok voltak, akik vagy anyagilag, vagy konkrét tevékenység formájában tartották fenn az adott csoport, mint például az UMZE, vagy a Társadalomtudományi Társaság, a MIÉNK, vagy a Forbát által is többször említett Galilei Kör működését.³²

E szellemi kör pontos feltérképezését a hiányos forrásokon túl az is megnehezíti, hogy sokan akár több csoportban is kulcsszerepet játszottak. Így a Társadalomtudományi Társaságnak, a századelő egyik – ha nem legnagyobb hatású – formációjának számos tagja felbukkant a szabadkőműves páholyokban vagy a Szociáldemokrata Pártban (például Ágoston Péter jogtudós). Ez a tény utal a csoportok közötti, és ezzel a hálózat átjárhatóságára, továbbá arra a szövevényes kapcsolatrendszerre, amely sokszor barátságokon, szerelmeken, házasságokon alapulva kötötte össze a különböző csoportok tagjait egymással. Ahogyan Pók Attila fogalmazott: „Nem kímélik őket a magánéleti viharok, neuraszténiás nyugtalanságok sem. Klasszikusan szép barátságok születnek, féktelen haragok választják el őket.”³³

Ez a körülbelül háromezer fős magyar progresszió egyértelmű kisebbséget jelentett a magyar társadalomban a századelő és a világháború között. Noha erős szálakkal kötődött a Szociáldemokrata Párthoz (például a munkásoktatás területén), helyzete politikailag és kulturálisan egyaránt marginálisnak tűnt. Hatásuk azonban – ezt újra és újra hangsúlyozni kell – mind a kultúra, mind a szellemi tudományok területén felmérhetetlen. Beszélgetéseik-ben, akcióikban modern, demokratikuségeyenlőbb Magyarországot vizionáltak. Tevékenységük átfogta a művészeteket, az irodalmat, a tudományos gondolkodást és az oktatást. Gondoljunk a Forbát által említett Társadalomtudományi Társaság 1906-ban indított Társadalomtudományok Szabad Iskolájára vagy a Forbát által aktívan támogatott 1908-ban alakult Galilei Körnek a munkásokat oktató tanfolyamaira. De hasonló célt tűzött ki nyolc évvel később a Vasárnapi Kör által indított Szellemi Szabadtudományok Iskolája is.

Feltűnő, hogy ezeknek a csoportoknak a tevékenysége egészen az első világháborúig a kultúra területén bontakozott ki. Az, hogy a progresszió elsősorban a kulturális életben jelentkezett, nem magyar sajátosság, amint erre Szabó Miklós mutatott rá *A magyar polgári radikalizmus és a hasonló külföldi mozgalmak* című munkájában: „A magyar polgári radikalizmussal rokonnak azokat a mozgalomként tevékenykedő vagy kimagasló személyek nevével jellemezhető politikai áramlatokat tekintjük Közép- és Kelet-Európában, amelyek a teljes vagy viszonylagos elmaradottság, a feudális társadalmi-politikai örökség felszámolásának feladatából kiindulva a liberalizmus megújítási kísérleteihez vagy a kispolgári-entellektüel harmadikutassághoz jutottak. Ezeket összehasonlíthatóvá teszi az, hogy törekvéseiket (...) a szellemi élet területén igyekeztek elsősorban megvalósítani.”³⁴

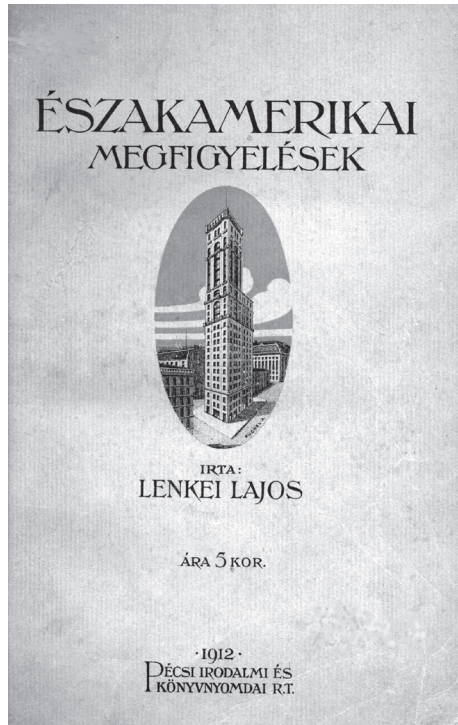
Ily módon rokonítható az itthoni kezdeményezésekkel Friedrich Naumann kísérlete, a *Nationalsozialer Verein*, a bécsi Karl Kraus által szerkesztett *Die Fackel*, amelyet Pesten is

1915 elejétől. A felsoroláshoz tartozik még a *Huszádik Századon* kívül a *Nyugat* és köre is, a *Világ* című folyóirat, valamint a rövid életű, Lukács és Fülep Lajos szerkesztette *Renaissance* című lap is. Fenő D. Mario: i. m., 32.

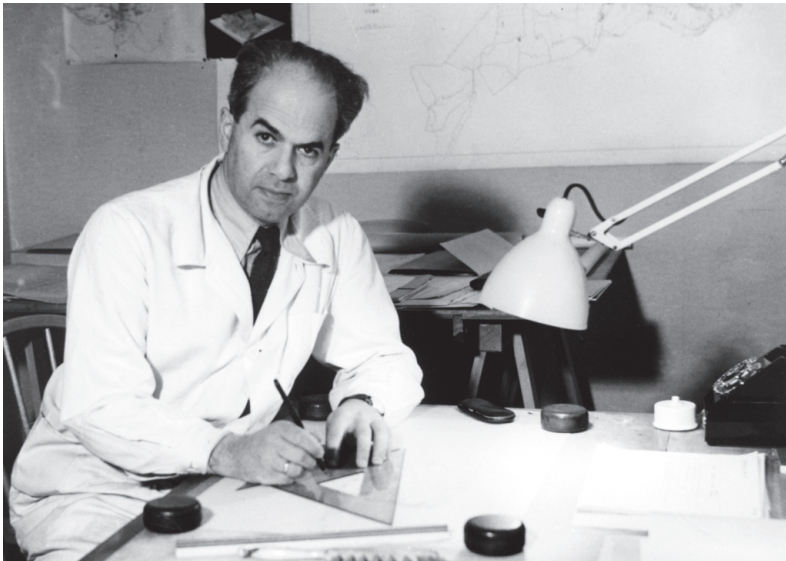
³² Ugyan átfogó statisztika nem áll rendelkezésünkre, de néhány olyan, névvel és címmel ellátott taglista fennmaradt, amelyből hozzávetőleges becsléseket végezhetünk. Litván György például többször idézi a Társadalomtudományi Társaság taglistáit – ezek közül jó néhányat megőriztek a *Huszádik Század* hasábjai. A taglistákból nemcsak a Társaság aktív magjára következtethetünk, hanem valamennyire annak szociális összetételére is. A lakcímeik, de sokszor maguk a nevek is információt nyújthatnak származás, háttér szempontjából. A Galilei Kör 1912-es névsora például ezernél is több tagot számlált, s a tagok nagy része a zsidó társadalom szegényebb családjaiból származott. Tegyük hozzá, ezt a listán kívül más források is megerősítik.

³³ Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása – A Huszádik Század társadalom-szemlélete 1900–1917*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990, 17.

³⁴ Szabó Miklós: *Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában* <http://mek.oszk.hu/02200/02220/html/>) In: *Magyarország története, 1890–1918, Szerk.: Mucsi Ferenc*, Budapest, Akadémiai, 1978 (XII. fejezet. 873–1002., 1344–1349.)

Lenkei Lajos könyvének címlapja; a rajz Forbát Alfréd munkája

Forbát Alfréd

sokan olvastak, T. G. Masaryk első világháború előtti elméleti munkássága, amely rokonítja őt Jászival, a német *Die Aktion* című folyóirat és annak köre, amely Kassák Lajosnak szolgált mintául, vagy évekkor korábban a Thália Társaság kezdeményezése, amely sokban támaszkodott a berlini Otto Brehm színházára.³⁵

Mindenképpen rokonítja ezeket a közép-európai kezdeményezéseket az a körülmény, hogy a politikán, illetve annak struktúráin kívüli kezdeményezések voltak, jelentős értelmiségi támogatást élveztek, és tevékenységi körük elsősorban a kultúrát fogta át. Ami azonban egyértelműen a magyarországi csoportok sajátossága volt, az egyfelől a politikai problémákra való intenzív reagálás, másfelől pedig a progresszió szervezeteinek és csoportjainak a Szociáldemokrata Párthoz – ekkor az egyetlen tömegmozgalomhoz – fűződő személyes ismeretségeken, oktatói tevékenységen alapuló kapcsolata. Ez részben enyhítette a progresszió csoportjainak légüres térben való mozgását. A magyarországi progresszív mozgalomhoz tartozó csoportok vázlatos áttekintése egyértelműen bizonyítja Szabó Miklós megállapítását: tevékenységük elsősorban a kultúra területén manifesztálódott. A tevékenységi körön kívül és a személyes ismeretségeken túl az is összekötötte őket, hogy az Európa iránti nyitottságuk nemcsak passzív formában, hanem aktívan – nemzetközi konferenciákon való részvétel (feministák), idegen nyelvű publikálás (például Szabó Ervin) – is megmutatkozott. Hozzá kell tennünk, az ezekben a körökben aktív értelmiségiek, alkotók, művészek sokszor külföldet megjárt, európai egyetemeken tanult emberek voltak, így ez is elősegítette a tapasztalatcserét és az információáramlást. Ez még a Galilei Kör esetében is jellemző, noha szociális összetételét nézve a kör diaktagsága elsősorban proletár és kispolgári zsidó családokból került ki, így sokaknak még a tanítási költségek előteremtése is nehézséget okozott. Mégis jelen volt a szellemi igény a legújabb eszmék, gondolatok befogadására. Ez nemcsak a Galilei-füzetekben lefordított és publikált idegen nyelvű irodalomban öltött testet, hanem az előadásorozatukban is, melyben a kor neves európai gondolkodói, például Eduard Bernstein és Werner Sombart is tartottak előadást.

Forbát visszaemlékezése mindkét idézett állítást igazolja: egyfelől a csoportok közötti átjárhatóságot, másfelől a bonyolult emberi kapcsolatrendszeret, amelyek a kulturális teret alakították és a hálót fenntartották. A közölt fejezet alapján Forbát, a fiatal építész-hallgató viszonylag könnyen elhelyezhető a hálózatban, hiszen a Radikális Párt egyik legfiatalabb, aktív tagjaként a *Világ* szerkesztőségében végzett munkája alapján egyértelműen azonosíthatók azok a személyek, akikkel esténként egy kávézóban találkoztak. Jászi mellett többször is melegen említi Szabó Ervint, aki a magyar progresszió egyik központi, integratív személyiségének számít. Szabó nemcsak a modern magyar közművelődésért tett sokat – megszervezte a könyvtárhálózatot az angol public library mintájára –, de meghatározó szerepet játszott a Galilei Kör kialakulásában és forradalmi szellemiségében: „Nem zárhatom le az emlékezéseim első szakaszát anélkül, hogy ne említsem meg találkozásomat Magyarország legnagyobb forradalmi teoretikusával, a magyar népi könyvtár alapítójával és a fővárosi könyvtár vezetőjével, Szabó Ervinnel”.

Forbát kortársának (talán ismerték is egymást), a festő és illusztrátor Gergely Tibornak, Lesznai Anna második férjének visszaemlékezéséből³⁶ tudjuk, hogyan találta meg ez a fiatalabb generáció a magyarországi haladó mozgalomhoz, gondolkodáshoz vezető utat. Nemzedékük más, már jóval kritikusabb gondolkodásmintákat sajátított el, mint a századfordulón a Társadalomtudományi Társaságot, Thália Társaságot, *Nyugatot* alapítók. Forbátot és kortársait olyan középiskolai tanárok is oktatták, akik esetleg maguk is tagjai voltak a Társadalomtudományi Társaságnak, vagy ismerték a *Huszadik Század* írásait, esetleg szabadkőműves szervezetekben vagy a haladó szellemű Magyar Tanárok Egyesületében tevékenykedtek. Forbát nemzedékének lehetősége nyílt arra, hogy a progresszió műhe-

³⁵ Ensemble des Deutschen Theaters

³⁶ Gergely Tibor Interjú. 1974. október 7. Sign.: 659/5/B. Petőfi Irodalmi Múzeum

lyeit, infrastruktúráját teljességében használja: ezek a fiatalok jártak a Galilei Körbe, ők látogatták a Nyolcak kiállításait, ők olvasták a *Nyugatot* és *A Tettet*, a *Világot* vagy a *Népszavát*. Ugyanakkor a szülői ház is befolyásolhatta a szellemi útkeresést, hiszen a Fűchsl és a Wertheimer család polgári középosztályi ideákat követő társadalmi, szociális, hitéleti aktivitása, valamint a főreáliskolai önképzőkör progresszív társadalmi eszmék iránt is nyitott légköre mély nyomokat hagyhatott a visszaemlékezések felnőttkor határát elérő szerzőjében. Ezeknek a némiképp ellentétes előjelű, de egymást mégiscsak erősítő impulzusoknak a fővárosban, illetve a világháborúban szerzett tapasztalatok adtak további nyomatékokat. Ráadásul a fővárosban egy olyan hálózathoz is kapcsolódhatott, amelynek tagjait hasonló ideák és értékek fűzték egymáshoz. Nem tekinthető véletlennek, hogy a Galilei Körhöz csatlakozó Forbát Alfréd 1917/1918 fordulóján éppen a fővárosi diákság szociális helyzetének javítása érdekében aktivizálta magát. A hírlapi tudósítás szerint az éhező diákok megsegítése érdekében tartott fővárosi anketon Forbát Alfréd számolt be a megjelenteknek a Nagy Ferenc közéletvezérlési államtitkárnál tett tárgyalások eredményéről.³⁷ A visszaemlékezések szerzője szinte bizonyos volt abban, hogy ezzel a lépésével édesapja megrökönyödését fogja kiváltani. Az sem lehetett ugyanakkor a véletlen műve – noha erről a visszaemlékezésekben nem esik szó –, hogy amikor a *Huszdik Század* elhíresült „zsidókérdés” ankétját követő vita idején Martinovich Sándor antiszemita hangvételű pamfletet jelentetett meg,³⁸ Forbát Alfréd mindvégig visszafogott hangnemű röpiratban cáfolta meg a pécsi jezsuita pap-tanár „zsidó pszichéről”, „zsidó önzésről”, „zsidó nemzetköziségről”, valamint zsidó gazdasági és irodalmi fölényről vallott előítéletes nézeteit.³⁹ Röpiratában amellett érvelt, hogy minden népnek és egyénnek veleszületett emberi joga „az embertársával való teljes egyenjogúság s a szabadság”. A zsidókérdés pedig véleménye szerint igen nagy mértékben annak a keresztény társadalomnak a bűne, amely két évezreden keresztül megtagadta a zsidóságtól az emberi jogokat. A mulasztást ugyanakkor a zsidóság egyenjogúsítására irányuló törekvések próbálták a 19. század folyamán jóvátenni.⁴⁰

Forbát Alfréd visszaemlékezésének itt közölt részlete nemcsak ablakot nyit erre a világra, hanem segít árnyalni és megérteni a kor ifjúságának szellemi útkeresését.⁴¹ Ugyanakkor a hagyaték és a korabeli források további kutatása előmozdítja a kapcsolati hálók pontosabb feltárását és annak elemzését.

³⁷ Az éhező diákokért. *Népszava*, 1917. november 16., 7.

³⁸ Martinovich Sándor: *A zsidókérdés*. Pécs, 1918.

³⁹ Forbát Alfréd: *A zsidókérdés. Jegyzetek Martinovich Sándor S. J. könyvéhez*. Pécs, Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Rt., 1918.

⁴⁰ Uo., 31–32.

⁴¹ Itt szeretnénk jelezni, hogy a magyarországi zsidóság részvétele a progresszív mozgalmakban véleményünk szerint nem egyedül a szülők elleni lázadással magyarázható. Ez a nézet (legutóbb Ständeisky Éva: Kassák viszonya a zsidókhoz. *Élet és Irodalom*, 2019. június 14.) továbbra is tartja magát, noha Litván György, Karády Viktor vagy Enzo Traverso és mások kutatásai ennél sokkal árnyaltabb képet vázoltak fel a témáról. Lásd Litván György: Szellemi progresszió a századelőn. In: *A zsidókérdésről*, 11–27., Enzo Traverso: *Die Marxisten und die jüdische Frage*. Mainz, 1995, 51–59., Gantner Eszter: *Budapest–Berlin. Die Koordinaten einer Emigration 1919–1933*. Stuttgart, 2011, 87–100.